

6. Макаров Н. Крестьянское хозяйство и его эволюция. — М., 1920. — Т.1.
7. Ярошевич А.П. Очерки экономической жизни Юго-Западного края. — К., 1911. — Вып. IV.
8. Марица-Гринев М.Н. Молочное хозяйство. — К., 1901.
9. Городецкий С.І. Сільське господарство Поділля перед світовою війною. — Вінниця, 1929.
10. Вся Россия. Адрес-Календарь Российской империи. — СПб., 1897. — Т.2.
11. Центральный державный исторический архив Украины (м. Київ). — Ф. 442. — Оп. 633. — Спр. 496.
12. Копорский А.А. Мясные ресурсы Украины, Дона и Северного Кавказа. — К., 1919.
13. Ярошевич А.П. Юго-Западный край как производительная среда. — К., 1912.
14. Памятная книжка Волынской губернии на 1912 г. — Житомир, 1913.
15. Державний архів Вінницької області. — Ф. 67. — Оп. 5. — Спр. 4.
16. Гуржій І.О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. — К., 1954.
17. Кулишер Н.М. Очерк истории русской торговли. — Пг., 1923.
18. Гриценко І.А. Торгівельні зв'язи Поділля з Північною Буковиною в XIX — на початку XX ст. // Проблеми економічної географії Поділля. Тези доповідей наукової конференції. — Кам'янець-Подільський, 1988.
19. Кам'янець-Подільський міський державний архів. — Ф. 227. — Оп. 1. — Спр. 7469.
20. Гульдман В.К. Справочная книжка Подольской губернии. — Каменец-Подольск, 1900.
21. Пустоход П. Демографічні особливості людності України наприкінці XIX віку // Праці демографічного інституту. Демографічний збірник. — К., 1926. — Т.ІV.
22. Челіщев А.Н. Производительность свинины в Европейской России. — М., 1916.

О.В. Михайлюк

"ДРУГА ПАСХА": СПРИЙНЯТТЯ СЕЛЯНАМИ ЛЮТНЕВОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917 р.

Лютнева революція 1917 р., яка в радянській історіографії розглядалася окремо від Жовтневої і знаходилася "в тіні" останньої, останнім часом викликає значну увагу дослідників. Стихійно, без дискусій і суперечок, в новітній літературі утвердилось уявлення про перманентну революцію 1917 р. (звичайно, не в розумінні Л. Троцького, а в сенсі нерозривності процесу), без минулого розділення і протиставлення Лютого і Жовтня [1, 119]. Дедалі більшу увагу привертає психоментальний зріз революції [2; 3; 4]. Втім, сприйняття Лютневої революції селянством, її вплив на світогляд та поведінку селян потребує більш глибокого дослідження на рівні антропологічного, соціокультурного та культурно-семіотичного підходів.

Мета статті — з'ясування ставлення селян до лютневих подій 1917 року, позиції представників різних регіонів,

Село, вважає В.В. Кабанов, зустріло Лютий 1917 р., "можна сказати, ніяк" [5, 80]. За численними свідченнями, селяни сприйняли події кінця лютого — початку березня як "другу Пасху" [6; 7] (революційні події відбулися недовзі після Пасхи, яка в цьому році була дуже ранньою). Всюди панувала атмосфера свята. Проводилися сходи, різного роду збори, мітинги, крестні ходи, в яких активну участь приймало духовенство. У деяких місцях влаштувалися мітинги-

ходи з іконами, червоними прапорами і царськими портретами.

У багатьох губерніях, до кінця березня і навіть до початку квітня, не було відомо нічого певного про переворот. Стара влада залишалася на місцях, священники все ще молилися за царя, поводитися так, ніби нічого не сталося [8, 200], в інших — змінювали стару владу, починаючи зі старост і кінчаючи земськими начальниками. При цьому, як відзначали сучасники, організація влади на місцях відбувалася "сутужно", оскільки довго не було ніяких "провідних вказівок" [9]. Близько місяця в селі панувала повна плутанина. Населення на перших порах не могло ясно усвідомити значення перевороту, губилося в різних гадках і припущеннях.

У перші місяці революції селяни цілком лояльно ставилися до Тимчасового уряду і його заходів, навіть до продовження війни. На початку революції, в "урочисті" дні "розкріпачення безправного селянина у вільного громадянина" волосні виконавчі комітети складали на загальних зборах телеграми, в котрих висловлювалась довіра Тимчасовому уряду. Деякі сходи висловлювали побажання довести війну до переможного кінця. Справляючи урочисті молебні на честь перемоги над царатом та панахиди "по борцям за свободу", селяни тут же проводили збір коштів для продовження війни й відправляли їх в розпорядження Тимчасового уряду [10; 11; 12]. Та скоро настрої селян стали змінюватися.

Газети, листівки, листи солдатів та розповіді проїжджаючих були повні шокуючих новин і ідей. Селяни повторювали їх, переказували, ламали над ними голову, прикрашали і перетворювали на міфи в кожному селі, на кожній селянській сходці. Значна роль у "пробудженні" села в цей час належить інтелігенції. Першими "роз'яснителами" подій Лютневої революції, частіше всього, виступали місцеві священники, вчителі, лікарі, а також приїжджі агітатори. "Наші мужики остаточно з толку збилися", — пригадував сучасник [13, 132]. Як повідомляли очевидці: "...Селянин цих місяців озлоблений, дезорієнтований, нетерплячий, він метається між нестатком і розпачем, він хоче усього і не знає, як удержати те, що має. У цій неясній обстановці змінюється віковий побут" [2, 119].

Влада втрачає ореол сакральності, а разом із ним і свій авторитет. Це стало, в першу чергу, результатом кризи монархічної свідомості селян в умовах дискредитації в їхніх очах правлячого монарха. На думку О.С. Ахієзера, цар перетворився на "антитотем", з яким пов'язувалися всі нещастя — не без впливу революційної пропаганди [14, 341-345]. Та при цьому тенденція відкидання фігури монарха, династії (але далеко не завжди автократії) у ході революції, по суті, стала втіленням монархічних же уявлень про належну поведінку государя [2, 103]. Як тільки царська воля перестала сприйматися як сила природи, а недоторканність царату вже не здавалася беззастережною істиною, соціальний лад сільської Росії почав розвалюватися [15, 55]. Крах царської влади був в очах народу не просто крахом особливої форми державності, яку можна замінити на іншу, а крахом державності взагалі. Найбільш характерним для цього періоду є майже повсюдне пробудження гострої ненависті до поліцейських властей. Одноставність у цьому відношенні була повна, і під її тиском поліція з

села дуже швидко зникла. Сільське населення залишилося "без начальства" [9].

Селянство прагнуло звільнитися від будь-якої влади вище місцевого рівня, але зникнення звичної вертикалі державного насильства приводило часом до жахливих наслідків. Психоментальний зріз революції виявляє й інше: селяни пережили ситуацію найсильнішої ціннісної дезорієнтованості від безвладдя, що настало, як їм здалося, після Лютогого [16, 52]. Царя не стало – ніякої влади більше немає – значить все дозволено. Падіння традиційної влади, привнесена з міста штучна політизація села призводило до самоізоляції села, неповаги до всякої зовнішньої влади, пробудження темних інстинктів, наростання анархічних настроїв.

Важливим моментом змін у селянському світогляді стало ослаблення релігійного почуття. Ставлення селян до релігії й церкви в ході революції змінювалося. Перша світова війна, як і всяке стихійне лихо, спричинила посилення релігійних почуттів селянства. Якщо на початку війни, поряд із патріотичним спостерігалось і релігійне піднесення населення, то, згодом, релігійне піднесення слабшало; для багатьох війна стала тим негативним досвідом, який остаточно відлучив їх від релігійної віри й моральності [17, 49]. Вже в роки війни кількість селян, що не відвідували церкву, у багатьох місцях збільшилася [18, 109].

Церква та її ієрархи в основному позитивно сприйняли лютневі події 1917 р., повалення самодержавства, приймали активну участь у торжествах з цього приводу [6]. Революція викликала певні надії та сподівання, що звільнення церкви від бюрократичної опіки самодержавства звільнить її від необхідності бути "відомством з православного віросповідання", дозволить подолати відчуження між церквою та народом, байдужість мирян до церковних справ і т.п. [19; 20; 21]. Але реальність виявилась зовсім іншою. Вже з весни 1917 р. для сільських священників стали складатися важкі умови. "На місцях, в парафіях часто відбувається нині розправа, що супроводжується іноді насильством пасомих над своїми пастирями" [22]. "Звідусіль починає лунати плач і стогін сільського духовенства. Для нього почалися темні, похмурі дні. Воно вступило в період гоніннь і мук не лише моральних, але й фізичних" [23]. Масового характеру набуло вигнання священників з парафій, встановлення на сходах мінімальних такс за треби, чи взагалі добровільних плат. "Видно, – констатував "Сельський вестник", – між священниками та мирянами не було миру й раніше" [24]. У ставленні до церкви та священників позначилися соціальні та політичні проблеми. "І "попові", перш за все, доводиться нести відповідальність; на ньому зганяється злоба селян за все перенесене ними від всіх властей, до нього пред'являються звинувачення і вимоги, які не мають нічого спільного ні з його особою, ні з його служінням", – писав "Всероссийский церковно-общественный вестник" [23]. Вбачається, що важливим фактором такого ставлення стало падіння самодержавства і втрата церквою державної підтримки. "Цар" і "Бог" сприймалися селянами як єдиносущі поняття, падіння самодержавства означало порушення усталеного "божественного" порядку. Тим більше, відмова церкви та її служителів від законного монарха підірвала й віру в законність самої церкви.

Та все ж, головні причини такого ставлення до релігії та церкви мали більш глибинний характер. "Революції, – писав С. Аскольдов, – готуються і настають звичайно на ґрунті ослаблення релігійної свідомості" [25, 23]. "Всероссийский церковно-общественный вестник" писав: "Легкість зречення від релігії пояснюється народним ставленням до самої релігії донині. Народ не знав, що таке релігія, не знав, для чого вона потрібна, він лише, до певного часу, покладався на чуже слово, вірив священникові, вірив традиції і виконував церковні обов'язки за інерцією, не чинячи їм опір. У нього не було внутрішнього особистого ставлення до віри, не було почуття її цінності, її значення. Російська церква зі своїм нахилом до обрядовір'я завжди приділяла надто велику увагу зовнішньому життю. Вона виховала в народі погляд на церкву, перш за все, як на помічницю в земному житті". Революція тільки відкрила плоди цього у ряді антицерковних ексцесів різного роду. "Геть церкву!" – цей клич чується не тільки від партійних агітаторів; він подекуди підхоплюється і масами" [26].

Християнські етичні норми й цінності у свідомості мас були у великому ступені девальвовані, розчищений ґрунт для панування іманентних ментальності традиційного хлібороба, язических уявлень, архаїчних розумових стереотипів, що вигадливо сполучалися з раціоналістичними й прагматичними установками. Витіснення релігії зі свідомості й побуту селянства потребувало заповнення духовного вакууму і створювало передумови заміни її ідеологією, яка у сприйнятті мас мала виражений квазірелігійний характер.

Революція була підготовлена і супроводжувалася не тільки занепадом християнської моралі, а і певним відродженням дохристиянської архаїки, що завжди зберігалася в "низовій" народній культурі. Таким проявом можна вважати експансію антиповедінки. В певні періоди часу антиповедінка стає найбільш актуальною формою поведінки, сприймається як норма. В світі "навпаки" і поводити себе слід "навпаки". Таким часом, коли світ "перевертається", стає "світом навпаки" і є час революції, коли старі норми не діють, цінності знецінюються, сакральність плюндрується, кумири розвінчуються. Але антиповедінка не здобуває самостійного ціннісного статусу: антиповедінка залишається зворотною, переверненою поведінкою, тобто сприймається як порушення прийнятих норм [27, 131-133].

Вже у травні 1917 р. "Всероссийский церковно-общественный вестник" писав: "У кого не затьмарився розум, всі розуміють, що країна нестримно тягнеться до загибелі. Вже небагато залишилося віруючих у благополучний вихід. Багато хто підготувався до всього найгіршого. Від анархії одна дорога – до нового поневолення. Якщо не можна побудувати порядок на засадах свободи, то його доведеться будувати на засадах примусу. Третього між цими шляхами немає" [28].

Певною мірою можна погодитися з твердженням В.П. Булдакова: обцинна революція протікала в руслі загальної психопатології смуту. Її можна розглядати і як одну з форм соціального запаморочення [2, 118]. У несприятливих історичних умовах порушуються характеристики, які забезпечують цілісність особистості в даних умовах існування, формуються масові особистісні розлади, "революційні неврози"

[29, 177-185]. До характеристики революції може бути застосована концепція карнавалу М.М. Бахтіна. Карнавал і революція провокують пробудження архаїки, колективного несвідомого. Всі ці явища відображали "ланцюгову реакцію розпаду" раніше цілісної традиційної селянської свідомості. Розмита й ослаблена під впливом модернізації, в умовах кризи, породженої війною, вона ставала особливо вразливою. Зі зломом традиції в селянстві пробудилася скоувана традицією архаїка. Історичні катаклізми подібні геологічним катастрофам – вони оголюють первісні шари психіки і культури. Революцію можна назвати провокатором (і одночасно детонатором) соціальних конфліктів, низьких (як і, можливо, високих) почуттів та поривань.

1. ротасов Л. Незабываемый 1917-й: историографические заметки // *Україна-Росія: діалог історіографії: Матеріали міжнар. наук. конф.* – К.-Чернігів, 2007.
2. Буддаков В.П. Красная смута. Природа и последствия революционного насилия. – М., 1997.
3. Революция и человек: быт, нравы, поведение, мораль [Материалы конф., 14-15 нояб. 1995 г. / Редкол.: П.В. Волобуев (отв. ред.) и др.]. – М.: Изд. центр ИРИ, 1997.
4. Революция и человек. Социально-психологический аспект: [Материалы конф., 28-30 нояб. 1994 г. – М., 1996.
5. Кабанов В.В. Крестьянская община и кооперация России XX века. – М., 1997.
6. Бабкин М.А. Реакция Русской Православной церкви на свержение монархии в России (Участие духовенства в революционных торжествах) // *Вестник Московского университета. Серия 8. История.* – 2006. – № 1.
7. Коничев М. Первые дни свободы в деревне // *Сельский вестник. Народная газета Временного правительства (Далі – Сельский вестник).* – 1917. – 7 мая.
8. Харитонов В.Л. Лютневая революция 1917 р. на Україні. – Х., 1966.
9. Р-ській М. Письма из Украины // *Сельский вестник.* – 1917. – 26 мая.
10. Козон Э. Из истории аграрного движения на Екатеринославщине // *Борьба за Советы на Екатеринославщине.* – Д., 1927.
11. Осипова Т.В. Классовая борьба в деревне в период подготовки и проведения Великой Октябрьской Социалистической революции. – М., 1974.
12. Я. Пр. Жертвуют // *Сельский вестник.* – 1917. – 28 апр.
13. 1917 год в деревне. (Воспоминания крестьян). – М., 1967.
14. Ахизер А.С. Россия: критика исторического опыта (Социокультурная динамика России). В 2 т. Т. 1.: От прошлого к будущему. – 2-е изд., перераб. и доп. – Новосибирск, 1998.
15. Шанин Т. Революция как момент истины. Россия 1905-1907 гг. 1917-1920 гг.: пер. с англ. – М., 1997.
16. Буддаков В.П. Имперство и российская революционность. (Критические заметки) // *Отечественная история.* – 1997. – № 1.
17. Степаненко Г.В. Православие парафіяльне духовенство на українських землях Російської імперії в роки Першої світової війни (1914 – лютий 1917 рр.) // *УІЖ.* – 2004. – № 5.
18. Поршнева О.С. Крестьяне, рабочие и солдаты России накануне и в годы первой мировой войны. – М., 2004.
19. Аггеев К. Пред великой задачей // *Всероссийский церковно-общественный вестник (Далі – ВЦОВ).* – Пг., 1917. – 7 апр.
20. Лащюков Ю. Бог и народ // *ВЦОВ.* – Пг., 1917. – 28 июня.
21. Наши задачи // *ВЦОВ.* – Пг., 1917. – 7 апр.

22. Гапещукай Н. Думы пастыря // *ВЦОВ.* – Пг., 1917. – 16 июня.
23. Чельцов М. Защитите сельское духовенство! // *ВЦОВ.* – Пг., 1917. – 15 апр.
24. Соболянин. Духовенство и мирянин // *ВЦОВ.* – 1917. – 7 мая.
25. Аскольдов С.А. Религиозный смысл русской революции // *Из глубины: Сб. ст. о русской революции.* – М., 1990.
26. Соколов В. С чего начинаются религиозные дела? // *ВЦОВ.* – Пг., 1917. – 20 июня.
27. Успенский Б.А. Избранные труды. Том 2. – М., 1994.
28. На пути к анархии // *ВЦОВ.* – Пг., 1917. – 26 мая.
29. Боброва Е.Ю. Основы исторической психологии. – СПб., 1997.

Є.Г. Оренштейн

НІМЕЦЬКІ ПОСЕЛЕНЦІ ЛІВОБЕРЕЖЖЯ ТА ПІВДНЯ УКРАЇНИ В УМОВАХ РИНКОВОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ НАПРИКІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.

Німецьке населення Півдня та Лівобережжя України наприкінці XIX – початку XX століття відіграло значну роль в економічному і культурному розвитку зазначених регіонів України і, таким чином, є невід'ємною складовою загальноукраїнської історії.

Актуальність даного дослідження полягає в тому, що роль німецького населення в економічному розвитку Півдня та Лівобережжя України наприкінці XIX – початку XX століття ще не досліджувалась в комплексному поєднанні етнічних, релігійних, географічних, правових факторів.

Об'єктом дослідження є німецьке населення Лівобережжя та південних губерній України наприкінці XIX – початку XX ст.

Предмет дослідження – комплекс занять та результати економічно-господарчої діяльності німецького населення Півдня та Лівобережжя України наприкінці XIX – початку XX століття.

Мета пропонованого дослідження полягає у комплексному аналізі німецьких поселень як явища економічного життя Півдня та Лівобережжя України у зазначений хронологічний період.

Завдання: визначити етапи та закономірності розвитку, а також – наскільки німецькі поселенці виправдали сподівання уряду щодо інтенсифікації землеробської культури на вищезазначених територіях.

Проблема ролі німецького населення в економіко-господарчій системі Півдня України та Лівобережжя наприкінці XIX – початку XX ст. в історіографії залишається малодослідженою. Проте дослідники докладно розглядали окремі аспекти життя німецького етносу на українських землях в інших хронологічних періодах. У праці Д. Багалія [1] проаналізовано урядове законодавство, на якому було базоване переселення німців на сучасні українські землі. Життя німецьких колоній та їхній вплив на економічний розвиток Російської імперії описував А.А. Клаус [2]. Більш комплексно підійшов до вивчення німецьких колоній Я. Штах [3], який наголошував на прогресивній ролі колоністів у розвитку землеробства, звернув увагу на їхню толерантність до місцевого населення. Питання чисельності німецького населення та динаміки заселення Півдня України розглядалось у працях